

بررسی ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار با استناد بر سیر تحول نقشه های تاریخی در این دوره

لیدا بلیلان اصل^۱

چکیده

شهر تبریز که از پیشینه تاریخی غنی برخوردار بوده و در طول تاریخ خود همواره به عنوان شهر اول یا دوم سلسله های حکومتی کشور ایران مطرح بوده است، در دوره قاجار با عنوان دارالسلطنه تبریز، ولیعهد نشین و دومین شهر مهم ایران پس از دارالخلافه ناصری محسوب می شده است. اهمیت سیاسی تبریز از یکسو و قرار گیری آن در مرز شمال غربی ایران، این شهر را تبدیل به دروازه ای جهت ورود مدرنیته و پیشرفت های جهان خارج به کشور کرده بود. از جمله مظاهر این پیشرفت ها، نقشه هایی است که برای اولین بار در دوره قاجار از شهرهای مختلف ایران تهیه شده اند. هفت عدد نقشه در طول حکومت قاجار از شهر تبریز تهیه شده که بیشترین تعداد را در میان شهرهای ایران داشته و به عنوان یکی از اسناد معتبر جهت شناخت ساختار فضائی این شهر مهم قلمداد می شوند. از این رو هدف از ارائه این مقاله بررسی سیر تحول نقشه های تاریخی شهر تبریز در دوره قاجار می باشد تا از این طریق مهم ترین تغییرات در ساختار فضائی این شهر در دوره قاجار مشخص گردد.

در این مقاله با توجه به تاریخی بودن موضوع، جمع آوری داده ها به روش توصیفی با رویکرد تاریخی- اسنادی با بهره گیری از متون و منابع انجام خواهد پذیرفت. همچنین تحلیل داده ها و یافته های ناشی از مطالعات به روش تحلیلی- تطبیقی می باشد. در نهایت می توان تغییرات ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار را به سه دوره ۱. سرداری نجف قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا ، ۲. ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین، ۳. ولیعهدی محمدشاه و مشروطیت تقسیم بندی نمود و ترسیمات نیز به گونه ای انجام یافته اند که ویژگیهای شاخص در هر دوره را به نمایش گذارده اند.

کلمات کلیدی: ساختار فضائی، دوره قاجار، نقشه های تاریخی، دارالسلطنه تبریز.

***The study of spatial structure of Tabriz city in the Qajar era,
based on the evolution of historical maps of this period***

Lida Balilan Asl¹ (corresponding author)

Abstract

The city of Tabriz which prosperous rich historical background and during its history has always been as the first or second city of Iran government lineages; In the Qajar era known as daralsaltaneh Tabriz was considered as prince consort and the second most important city after Daralkhlafeh Naseri. Political importance of Tabriz in one hand and based in northwestern of Iran border made the city has become a gateway for entry of abroad (west) modernity and progress into the country. Among the manifestations of these developments, was the first maps of different cities of Iran during the Qajar era. Seven of the maps was prepared for the city of Tabriz, which has produced the largest number among the cities of Iran and as one of the authentic documents considered for understanding the spatial structure of this important city. So the purpose of this paper is to present the evolution of historical maps of the city of Tabriz in the Qajar period. To force to specified the most important changes in the spatial structure of this city in the Qajar period.

In this paper, according to the historical issue, the method of data collection is descriptive with historical documentary approach that will be taking advantage of the literature (and references). As well as data analysis and findings of studies is in the comparative - analytical method. Finally, the changes of the spatial structure of the city of Tabriz in the Qajar era can be divided into three periods: 1. Gholikhani headed and Abbas Mirza s Crown Prince, 2. The Crown Princes of nasir aldin shah and mozaffar aldin shah, 3. Mohammad Shah s Crown Prince and the constitutional period and drawings are done in such a way that represents the characteristics of each period.

Key Word: Spatial Structure, Qajar Era, Historical Maps, Dar alsaltaneh of Tabriz

¹ - Assistant Professor, Department of Art & Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. lidabalilan@hotmail.com

مقدمه

یکی از دوره های تاریخی ایران که بیشترین آماج حوادث گوناگون قرار گرفت دوران سلطه سلسله قاجاریه می باشد. در طول این دوران شهر تبریز با لقب دارالسلطنه همواره ولیعهد نشین سلسله قاجاری بوده است. این شهر به دلیل قرارگیری بر روی گسل در طول تاریخ زندگی خود با زلزله های متعددی مواجه بوده است. به گفته مورخین^۱ زلزله واپسین سال ۱۱۹۴ ه.ق/ ۱۷۸۰ م در اوایل قاجار وحشتناکتر از بقیه زلزله ها بوده به گونه ای که حتی از ارتفاع دیوارها یک وجب باقی نمانده بود. (ذکاء، ۱۳۴۹؛ ۱۴۹) این گفته شاید به اغراق نشان دهنده آسیب فراوانی است که در طول زمان مخصوصاً در اوایل دوره قاجار به ساختار شهر تبریز وارد گردیده است به گونه ای که معمار و شهرساز معاصر هیچ گونه اطلاعات دقیقی در رابطه با ابعاد و ساختار فضائی شهر تبریز در دوره های پیش از قاجار ندارد در حالی که «شناخت هر پدیده و در ک فرآیند تاریخی و تحول آن به این دلیل اهمیت دارد که به مدد آن می توان به مسائل، تنگناها و سئوالات مطروحه در وضع موجود پدیده پاسخ گفت و یا به سخنی بهتر، عوامل چرایی وضع موجود را باز شناخت.» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۲)

از این رو شناخت ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار و مطابقت یافته ها با مطالب سفرنامه ها کمک زیادی به شناخت ساختار فضائی این شهر در دوره های قبل نیز می نماید. پاسخ به این سؤال که ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار چگونه بوده و از چه تغییراتی برخوردار بوده است علاوه بر مطالعه نقشه های ترسیمی نیازمند مطالعه سفرنامه ها و عکسهای است که در این دوران از شهر تبریز ترسیم شده است.

در رابطه با منابع مکتوب، نقشه ها و اسناد تصویری دوره قاجار می توان به اجمال به این موارد اشاره نمود: سفرنامه های پیرآمده^۲ (۱۲۱۹ ه.ق/ ۱۸۰۵ م)، بن تان^۳ (۱۲۲۱ ه.ق/ ۱۸۰۷ م)، موریه^۴ (۱۲۲۶ ه.ق/ ۱۸۱۱ م)، اوزلی^۵ (۱۲۲۴ ه.ق/ ۱۸۰۹ م)، فلاندن^۶ (۱۲۵۴ ه.ق/ ۱۸۳۸ م)، ویلسون^۷ (۱۲۹۴ ه.ق/ ۱۸۷۷ م)، مادام دیوفولا (۱۲۹۵ ه.ق/ ۱۸۷۸ م)، دافع الغرور نوشته عبدالعلی ادیب الملک (۱۲۷۲ ه.ق/ ۱۸۵۶ م)، جغرافیای تاریخی مرآت البلدان نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۲۹۶ ه.ق/ ۱۸۷۹ م)، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز نوشته نادر میرزا (۱۳۰۳ ه.ق/ ۱۸۸۵ م)، المآثر و الآثار نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه

(۱۳۰۶.ه.ق/۱۸۸۹م)، منظرالاولیاء (۱۳۱۵.ه.ق/۱۸۹۸م) و ناسخ التواریخ نوشته مرحوم آقا میرزا محمدتقی لسان‌الملک کاشی مشهور به سپهر.

به تحقیق در این زمینه از ترسیم و تحلیل نقشه‌های چاپی قدیمی استفاده گردید. این نقشه‌ها عبارتند از: ۱. نقشهٔ تره‌زل-فابویه (۱۲۲۳ق/۱۸۰۸م)، ۲. نقشه حومه شهر تبریز (۱۲۴۲ق/۱۸۲۷م)، ۳. نقشهٔ استحکامات شهر تبریز (۱۲۴۲ق/۱۸۲۷م)، ۴. نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ق/۱۸۷۱م)، ۵. نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷.ه.ق/۱۸۸۰م)، ۶. نقشهٔ دارالسلطنه مراغه ای (۱۳۰۱ق/۱۸۸۴م) و ۷. خاریطهٔ تبریز (۱۳۲۶ق/۱۹۰۹م) و همچنین تصاویر تهیه شده از عناصر معماری و شهری تبریز اواخر قاجار که در آرشیو موزهٔ کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

به منظور تسهیل در بررسی نکات و اصول مورد نظر و نیز ارائهٔ نتایج پژوهش به صورت مدون و قابل استفاده برای علاقه‌مندان، طبق جدول شماره ۱ نقشه‌های تهیه شده در طول حکومت قاجار به سه دوره دسته‌بندی می‌شوند.

۱. سرداری نجف‌قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا، ۲. ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین، ۳. ولیعهدی محمدشاه و مشروطیت از شهر تبریز تهیه شده است. (جدول شماره ۱)

جدول ۱. تقسیم‌بندی نقشه‌های تاریخی تهیه شده از تبریز در دوره قاجار به سه دوره

دوره اول: بررسی نقشه‌های شهر تبریز در دورهٔ سرداری نجف‌قلی خانی و

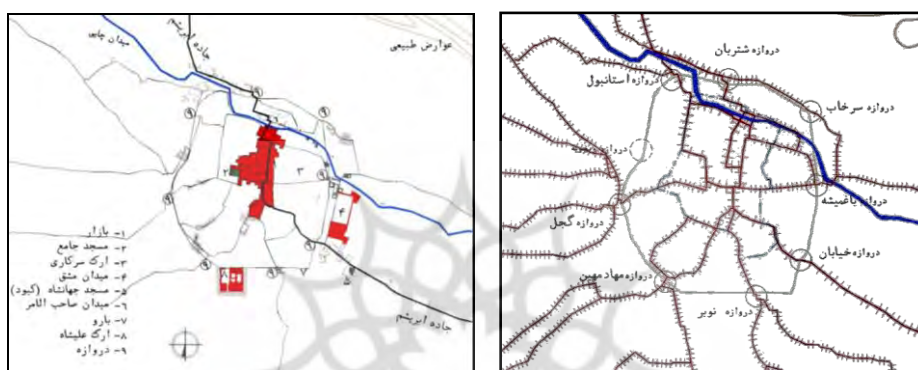
دوره/سال	زمان حکومت	نقشه‌های تهیه شده
اول (۱۲۰۷-۱۲۵۰.ه.ق/۱۸۰۰-۱۸۲۷م.)	سرداری نجف‌قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا	نقشه تره‌زل-فابویه (۱۲۲۳-۱۲۲۲ق/۱۸۰۸-۱۸۰۷م) نقشه حومه شهر تبریز (۱۲۴۲ق/۱۸۲۷م) نقشه استحکامات (۱۲۴۲ق/۱۸۲۷م)
دوم (۱۲۵۰-۱۳۱۴.ه.ق/۱۸۳۴-۱۸۹۶م.)	ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین شاه	نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ق/۱۸۷۱م)، نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷.ه.ق/۱۸۸۰م)
سوم (۱۳۱۴-۱۳۲۷.ه.ق/۱۸۹۶-۱۹۰۹م.)	ولیعهدی محمدشاه و مشروطیت	نقشه خاریطهٔ تبریز (۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م) نقشه دارالسلطنه مراغه ای (۱۳۲۷ق/۱۹۱۰م)

ولیعهدی عباس میرزا (۱۲۰۷-۱۲۵۰ ق.ه. / ۱۸۰۰-۱۸۲۷ م.)

سال ۱۱۹۳ ق/ ۱۱۵۸ ش/ ۱۷۷۹ م آغاز حکومت سلسله قاجار و مصادف با آخرین و به عبارتی ویرانگرترین زلزله تبریزی می باشد. از آنجا که این زلزله در آخرین شب سال وقوع یافت و تا مدتی همچنان ادامه داشته است، بعضا از آن با عنوان زلزله سال ۱۱۹۴ ق/ ۱۱۵۸ ش/ ۱۷۸۰ م یاد می کنند. هرج و مرج و نبودن یک حکومت مرکزی نیرومند سبب گردید تا در این سال و چند سال پس از آن، تبریز همچنان تحت حکمرانی حکومت های محلی باشد. در این زمان دنباله بر تبریز حکومت می کردند که پس از فتح آذربایجان توسط آغامحمدخان قاجار در سال ۱۲۰۵ ق/ ۱۱۶۹ ش/ ۱۷۹۰ م نیز همچنان نماینده حکومت مرکزی در آذربایجان و تبریز بودند. (شمیم، ۱۳۴۲؛ ۷۶) امیر نجفقلی خان دنبلی که می توان او را بنیان گذار تبریز فعلی دانست از سال ۱۱۷۱ ق/ ۱۱۳۶ ش/ ۱۷۵۸ م از طرف محمدحسن خان قاجار به بیگلر بیگی تبریز منصوب شده و سرداری وی تا سال ۱۱۶۳ ش/ ۱۱۹۵ ق/ ۱۷۸۱ م که در شهر تبریز درگذشت، ادامه داشته است. از مهمترین اقدامات وی ساخت حصار بر گرد تبریز پس از زلزله در اطراف شهر تبریز می باشد.

ساخت بارو توسط نجفقلی خان دو سال به طول می انجامد و پس از درگذشت وی فرزندش [در زمان عباس میرزا به سال ۱۲۲۴ ه. ق/ ۱۸۰۹ م] علاوه بر اتمام ساخت بارو اقدام به حفر خندق بر اطراف حصار در حوالی ۱۲۲۴ ه. ق/ ۱۸۰۹ م می نماید. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۶)، (نادر میرزا، ۱۳۰۳؛ ۱۹۹) حصار نجف قلی خانی هشت دروازه داشته است. درب خیابان، باغمیشه، سرخاب، شتربان، استانبول، گجیل، مهادمهین و نوبر. (نادر میرزا، ۱۳۰۳؛ ۱۹۸) (شکل شماره ۲- سمت چپ) عباس میرزا به سال ۱۲۴۱ ق/ ۱۸۲۶ م، زمینهای اطراف بارو را به مسافت یک تیر پرتابی از مردم خریداری کرده و موجبات گسترش شهر را فراهم آورده و سربازخانه و میدان مشق به ولیعهد نشین تبریز اضافه نمود. (شکل ۲- سمت راست) نادر میرزا در این رابطه چنین می نویسد: «حصار شهر تبریز تا زمان عباس میرزا پابرجا بود و چون شهر در حال توسعه بود نایب السلطنه دستور داد حصار دیگری دور شهر کشیده شود و حصار قبلی تخریب گردد که در جریان همین توسعه، باغ «کلم باغی» در بیرون حصار از بین رفت و در محل آن پادگان نظامی ساخته شد. حصار جدید شهر هم بعد

از عباس میرزا رو به خرابی گذاشت و در زمانی که عزیزخان مکرری سردار کل آذربایجان بود توسط وی بکلی تخریب و اراضی متعلق به حصار نیز بفروش رسید». (نادر میرزا، ۱۳۰۳؛ ۲۰۰) و بدین ترتیب تبریز ولیعهد نشین و دومین شهر بزرگ کشور شده و از نقطه نظر سیاسی یکی از مراکز اصلی تصمیم‌گیری‌ها می‌شود، تا جایی که هیئت‌های اعزامی انگلیس و روس غالباً در این شهر بسر می‌بردند.

شکل ۳: شکل سمت راست بارو و دروازه‌های نجفقلی‌خانی به همراه گذرهای اصلی شهری - سمت چپ اقدامات انجام شده توسط عباس میرزا به سال ۱۲۴۱ق/۱۸۲۶م (بلیان، ۱۳۸۶؛ ۲۲۵)

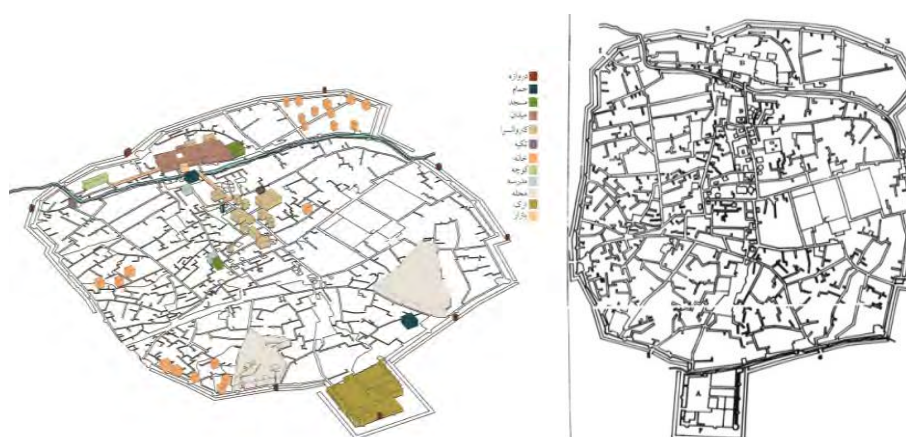
کارهای عمرانی در شهر تبریز در زمان ولیعهدی عباس میرزا نیز همچنان ادامه داشت. فتحعلی شاه بنا به وصیت آغا محمد خان، چهارمین پسر خود عباس میرزا را در سال ۱۲۱۳ق/۱۷۹۸م به ولیعهدی خود برگزید و او را به فرمانفرمایی آذربایجان منصوب کرد. (سپهر، ۱۳۷۷؛ ۱۰۲) و شش سال پس از آن به سال ۱۲۱۹ق/۱۸۰۵م، نخستین دوره جنگ‌های ایران و روس به فرماندهی نایب‌السلطنه آغاز شد. (طباطبایی، ۱۳۸۵؛ ۱۳۱)

در این دوره مطابق با جدول شماره ۲، سه نقشه از تبریز به نامهای نقشه تره زل-فابویه، نقشه حومه شهر و نقشه استحکامات شهر توسط روسی‌ها تهیه گردید که همه آنها صرفاً کارکرد نظامی داشته‌اند.

جدول ۲. معرفی نقشه‌های تاریخی دوره اول

<p>نقشه استحکامات، به سال ۱۲۴۲ق/۱۸۲۷م. توسط کولوکولوف مامونتوف</p>	<p>نقشه حومه، به سال ۱۲۴۲ق/۱۸۲۷م. توسط پطروف پسوزید بیشوف</p>	<p>نقشه تره زول فابویه، به سال ۱۲۲۲ق/۱۸۰۷م. توسط تره زل - فابویه</p>
		

کاملترین نقشه موجود از این دوره که معدودی از عناصر معماری و شهری نیز بر روی آن مشخص شده است، نقشه تره زل-فابویه می باشد. این نقشه هنگام اشغال تبریز توسط قشون روس، با عنوان نقشه قلعه پیرمحمد شاه، ۱۸۲۷ م. در ستاد کل تبریز یافت شده و بعداً با عنوان نقشه تره زل-فابویه نامگذاری شد. ترسیم آن مربوط به پیش از سال ۱۸۲۷ م. و به سال ۱۲۲۳-۱۲۲۲ق/۱۸۰۸-۱۸۰۷م است. (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۰) در این نقشه جزئیات عناصر موجود داخل حصار نشان داده شده اند. این عناصر شامل ۱ مورد ارک، ۴ مورد بازار، ۳ مورد تکیه، ۳ مورد حمام، ۷۲ مورد خانه، ۶ مورد دروازه، ۲ مورد قبرستان، ۱۹ مورد کاروانسرا، ۱ مورد کوچه، ۳ مورد محلات، ۲ مورد مدرسه، ۲ مورد مسجد و ۲ مورد میدان می باشند. (شکل شماره ۱) همچنین در این نقشه ها فضاهای مسکونی به نام افراد با خط فارسی نستعلیق شکسته نوشته شده است. همانگونه که در نقشه مشاهده می شود به احتمال زیاد در این زمان حدود مسکونی شهر محدود به بارو بوده و شهر به مرکزیت بازار و قصر حکومتی پس از زلزله ۱۱۹۴ه.ق در جنوب رودخانه شکل گرفته بود.

شکل ۲. سمت راست: بازترسیم نقشه تره زل، سمت چپ: بازسازی تبریز در سال ۱۲۲۳ ق/۱۸۰۸ م با استناد بر نقشه تره زل - فابویه، (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

نقشه حومه شهر تبریز (۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م) نخستین نقشه ای است که در آن به توپوگرافی ارتفاعات اطراف شهر توجه شده و کوه ها و رودها با تاکید در آن ترسیم شده اند. راه های کاروانرو چهارچوب توپوگرافی خاصی را نمایان می کند که مرکز ثقل همگی آنها شهر تبریز و در اطراف آن، روستاها و باغ های بزرگ است. (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۰)

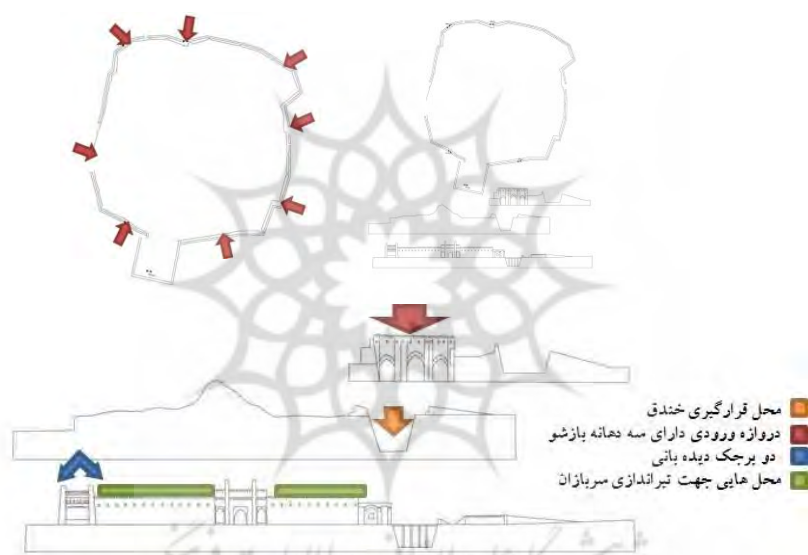
همانگونه که مشاهده می شود تمامی محدوده شهر را دیوارهای دفاعی محصور کرده اند. در ضمن این نقشه برای اولین بار به بافت توسعه یافته در خارج از باروی نجف قلی خان توجه و محله های مسکونی و راه های ارتباطی بین آنها را ترسیم کرده است. به عبارتی قسمتهای مسکونی شهر در این زمان محدود به برج و باروی شهر بوده و روستاهای مسکونی با فاصله از خندق در اطراف شهر قرار گرفته اند.

شکل ۱. بازترسیم شهر تبریز به همراه حصار و روستاهای اطراف شهر به رنگ سبز از روی نقشه حومه شهر به سال ۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م، (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

نقشه استحکامات شهر تبریز تهیه شده توسط ارتش روسیه به سال (۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م) جزئیات برج و بارو و خندق کشیده شده برگرد شهر را به خوبی نشان می دهد. نقشه استحکامات نقشه ای با کارکرد نظامی است و در وسط آن دیوار دفاعی و باروی شهر با

دقت زیاد ترسیم شده و خندقی دور شهر را محاصره کرده و بدون آب است. هشت دروازه اصلی شهر با حروف روسی در مقابل ورودی دروازه نقشه درج شده است. بیشترین توضیحات نقشه متعلق به ارک حکومتی است که دقیقا محل قرارگیری ادوات جنگی است. (شکل ۳) همچنین نقشه استحکامات از سه قسمت برش خورده که این برشها محل قرارگیری خندق، دروازه ورودی دارای سه دهانه بازشو، دو برجک دیده بانی و محل هایی جهت تیراندازی سربازان را نشان می دهد.

شکل ۳. شکل بالا سمت راست: بازترسیم نقشه استحکامات، بالا سمت چپ: نشان دادن هشت دروازه اصلی شهر بر روی نقشه استحکامات، شکل پایین: نشان دادن محل خندق، دروازه ورودی، برجک های دیده بانی و محل تیراندازی (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

دوره دوم: بررسی نقشه های شهر تبریز در دوره ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین شاه (۱۲۵۰-۱۳۱۴ ه.ق / ۱۸۳۴-۱۸۹۶ م.)

محمد میرزا فرزند عباس میرزا پس از مرگ پدر بزرگ خویش فتحعلی شاه به کمک قائم مقام (میرزا ابوالقاسم فراهانی) در تبریز به نام محمد شاه قاجار به تخت سلطنت نشست. او به مدت ۱۴

سال از سال ۱۲۵۰-۱۲۶۴ق / ۱۸۳۵-۱۸۴۸م در تهران حکومت کرد. در این زمانها ولیعهد ایران ناصرالدین میرزا بود که در تبریز زندگی می کرد. (شمیم، ۱۳۴۲: ۱۲۷) (ورهرام، ۱۳۸۵: ۶۸-۶۹) فلاندن که در سال ۱۲۵۴ق/۱۸۴۰م به تبریز مسافرت کرده بود در رابطه با این شهر چنین می نویسد: «حالت تبریز غمگین و حزن آوراست. علاوه بر اهمیت تبریز بعلت حکومت نشینی، یکی از بزرگترین ایالات ایران و بازرگانی اش اهمیت ویژه ای دارد. از هرطرف با حصارى احاطه شده، چند دروازه که سه تایشان تزئینات دارند در شهر دیده می شوند». (فلاندن، ۱۸۳۸: ۸۲) لیکن مدتی بعد و در اواخر دوره ولیعهدی ناصرالدین شاه از یک سو به دلیل تسخیر شهر تبریز توسط ارتش روسیه در زمان ولیعهدی عباس میرزا و از سوی دیگر به دلیل گسترش شهر، حصار به تدریج تخریب شده و به جز معدود جاهایی از شهر اثری از بارو و خندق آن باقی نماند. (نادرمیرزا، ۱۳۰۳: ۱۹۹) پس از محمد شاه، پسر دوم او «ناصرالدین میرزا» که در آن هنگام بیش از هفده سال نداشت به سلطنت رسید.

در این دوره طبق جدول شماره ۳ دو نقشه از تبریز به نامهای نقشه سیل و نقشه دارالسلطنه قراجه داغی تهیه گردید.

جدول ۳. معرفی نقشه های تاریخی دوره دوم

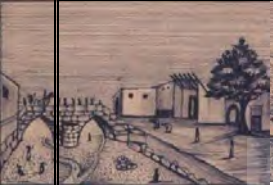

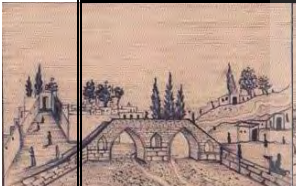

<p>نقشه دارالسلطنه قراجه داغی، به سال ۱۲۹۷ق./۱۸۸۰م. توسط سرهنگ قراجه داغی</p>	<p>نقشه سیل تبریز، به سال ۱۲۸۸ق./۱۸۷۱م. توسط محمد بن ایرج قاجار</p>
	

در سال ۱۲۸۸ق/۱۲۵۰ش/۱۷۹۱م به سبب بارش شدید باران و تگرگ، دوبار در تبریز سیل جاری شد و در مسیر رودخانه مهران رود قرار گرفت. به علت طغیان رودخانه آسیب زیادی به منازل و عمارات واقع در کنار رودخانه وارد آمد. (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۱) نقشه سیل در همین سال پس از وقوع سیل جهت برآورد خسارات و میزان آسیب دیدگی های ناشی از سیل به امر فتحعلی خان صاحب دیوان توسط محمد بن ایرج قاجار ترسیم شد. در این نقشه بسیاری نشانه های گرافیکی (نموداری) برای اولین بار به کار گرفته شده است، مانند علامت باغ، کاروانسرا، پل و ابنیه.

در روی نقشه سیل تبریز از ۱۴ پل نام برده شده است. محله های مندرج در نقشه سیل تبریز عبارتند از: باغمیشه، بیلان کوه، پل سنگی، ششگلان (گیلان)، خیابان، سرخاب، چهار منار، شتربان، راسته کوچه و امیرخیز. نادر میرزا در رابطه با گسترش شهر در این سالها می نویسد: «این قلعه با حارس و ک.ت.ال و نگاهبان دروازه ها تا لشکر روسیه به تبریز مستولی شد [باقی بود]، پس از آن حضرت نایب السلطنه [عباس میرزا] را دیگر در آبادانی آن نظری نماند.» (نادرمیرزا، ۱۳۰۳؛ ۱۹۹) به گونه ای که عزیزخان مکری سردار دستور فروش اراضی بارو را صادر نمودند. در پی آن شهر گسترش یافت به گونه ای که محلات امیرخیز در غرب و باغمیشه و بیلانکوه در شرق که در دوره های قبلی جزء محلات خارج از باروی شهر محسوب می شدند پس از گسترش شهر و تخریب بارو جزء محلات مهم شهری محسوب شده اند. تخریب بارو و گسترش شهر در تصاویر ترسیمی از پلهای رودخانه مهران رود (جدول ۴- پل شماره ۱۲) نیز قابل مشاهده است. جدول و شکل شماره ۴ به ترتیب تصاویر و اسامی پلهای ترسیمی به ضمیمه نقشه سیل را در سال ۱۲۸۸ق/۱۸۷۱م نشان می دهد که می توان با تحلیل این تصاویر به نوع معماری و شهرسازی آن دوره تبریز دست یافت.

جدول ۴. تصاویری چند از پل های تبریز موجود در نقشه سیل تبریز از شرق به غرب (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵)

تصاویری چند از پل های تبریز

			
نمره (۶) پل نزدیک خانه جناب حاجی میرزا شفیع	نمره (۵) پل درب خانه نایب الصدر	نمره (۴) پل قاری	نمره (۲) پل سنگی
			
نمره (۱۰) پل موسوم به پل ملا محمد دائی واقع در راسته کوچه میان شهر	نمره (۹) پل زیر بازار کفش دوزهاست	نمره (۸) پل زیر بازار	نمره (۷) پل خراب حاجی ملا عبدالله نزدیک صاحب الامر
			
نمره (۱۴) پل امیر کنار شهر سمت آجی	نمره (۱۳) پل بیرون شهر میدان مال فروشان	نمره (۱۲) پل مشهور به بارماخلق زیر دیوار شهر	نمره (۱۱) پل در بخانه جناب حجه الاسلام

شکل ۴. سمت راست: تقاطع رودخانه با محدوده بارو، سمت چپ: بازترسیم قطعات ترسیمی به هم چسبیده از مسیر رودخانه مهراں رود به سال ۱۲۸۸ق/۱۷۹۱م (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

نقشه دارالسلطنه قراجه داغی اولین نقشه ای است که بعد از نابودی باروی نجف قلی خانی ترسیم شده است. این نقشه که یکی از معتبرترین و شاید کاملترین نقشه های تهیه شده از تبریز تا اواخر دوره قاجار می باشد، در سال ۱۲۹۷ ه.ق / ۱۸۸۰ م به امر ولیعهد مظفردالدین میرزا و تماما توسط ایرانیان تحصیل کرده در مدرسه دارالفنون تهران که با شیوه نقشه برداری غربی آشنایی کامل داشته اند انجام گرفته است. با شروع این نقشه، نقشه برداری مدرن در ایران آغاز می شود و بعدا به این نقشه رنگ اضافه شده است. در این نقشه برای اولین بار مفهوم امروزی توپوگرافی به کار گرفته شده است و برای نخستین بار، نقشه محله ها با تاکید بر مرز بین آنها مشخص شده است. (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۴۴)

شکل ۵)

از دیگر نکات برجسته این نقشه ترسیم گذرها و به طور کلی شبکه دسترسی تبریز در اواخر قاجار می باشد. در این زمان قرارگیری بازار در مرکز هندسی شهر، موجب شد تا راه ها با انشعاب و نیز حرکت به سمت آن، به حالتی شعاعی شکل یافته، توسعه یابند. از این رو نقشه تقسیم بندی محلات، بیانگر نوعی سازماندهی مرکزگرای آن ها با میل به بازار و مرکز است. شکل گیری و نحوه سازماندهی بازار، مجموعه حکومتی و استقرار مسجد جامع مواردی چند از این تأثیر به شمار میروند. (بلیان اصل، ۱۳۸۸: ۴۴)

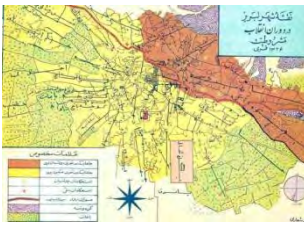

شکل ۵: سه بعدی بازسازی شده بخشی از بافت تاریخی شهر تبریز در اواخر قاجار با استناد بر نقشه دار السلطنه قراجه داغی در سال ۱۲۹۷ ه.ق (بیلیان اصل و همکاران، ۱۳۹۰؛ ۲۶۷)

دوره سوم: بررسی نقشه های شهر تبریز در دوره ولیعهدی محمدعلی شاه و مشروطیت (۱۳۱۴-۱۳۲۷ ه.ق/۱۸۹۶-۱۹۰۹ م.)

محمدعلی شاه، فرزند مظفرالدین شاه و ششمین پادشاه از دودمان قاجار بود. (۱۳۲۵-۱۳۲۷ ه.ق/۱۹۰۷-۱۹۰۹ م.) در این دوره طبق جدول شماره ۵ دو نقشه از تبریز به نامهای نقشه خریطه^۱ و نقشه دارالسلطنه مراغه ای تهیه گردید.

جدول ۵. معرفی نقشه های تاریخی دوره سوم

نقشه دارالسلطنه مراغه ای، به سال ۱۳۳۷ق. / ۱۹۱۰م. توسط اسدالله خان مراغه ای	نقشه خریطه، به سال ۱۳۲۶ق. / ۱۹۰۸م.
	

نقشه خریطه، یک سند تاریخی و جغرافیایی بسیار باارزش است که اصل آن متعلق به مرحوم میرزا باقرخان نوری بوده و در آن یکی از حساس ترین مقاطع نبردهای مشروطه در تبریز و صف آرایی نیروهای ملی در مقابل نیروهای دولتی به تصویر درآمده است. کلیات نقشه از جمله خطوط تراز شیب در کوه های مجاور شهر، قطعه بندی ها و عناصر شهری آن با مقیاس ۱:۲ و به طور واضح و دقیق از روی نقشه دارالسلطنه تبریز اقتباس گردیده (صفامنش، ۱۳۷۹: ۱۷۲) و با رنگ نقشه به دو قسمت شمال رودخانه مهران رود و جنوب رودخانه تقسیم شده است که شمال رودخانه مقرر مشروطه طلبان و جنوب رودخانه مقرر سلطنت طلبان و ارتش حکومتی بوده است.

اگر چه در نقشه دارالسلطنه تبریز دو نوع مقیاس یکی بر حسب ذرع و دیگری بر حسب قدم برای تخمین فواصل بر روی نقشه ارائه شده است و نقشه مورد نظر با نسبت ۱:۲ در مقایسه با نقشه اصلی ترسیم شده، ولی در نقشه خریطه با هیچ یک از روش های متداول مقیاس معرفی نشده است. (همان: ۱۷۳)

نقشه دارالسلطنه مراغه ای، نقشه منحصر به فرد است و تا تاریخ ۱۳۷۷ ش در تملک شهرداری تبریز بوده است.

این نقشه به دست اسدالله خان مراغه ای ترسیم شده و از جمله نقشه هایی است که از طریق عملیات میدانی برداشت و ترسیم شده است. این نقشه از نظر حجم اطلاعاتی کمتر از نقشه قراجه داغی می باشد که مهمترین حجم نقشه مذکور فضاهای تجاری و موقعیت

شهری این فضاهاست. (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹؛ ۱۷۸) سطوح تیره در این نقشه نمایانگر فضاهای تجاری هستند و بازار تبریز نیز به عنوان بزرگترین و فشرده ترین مجموعه تجاری به صورت لکه ای تیره در نقشه به چشم می خورد. نقشه بازار در شمال شرقی آن در کادری به ابعاد ۵۹*۵۶ سانتی متر تنظیم شده است. این نقشه به احتمال زیاد اولین نقشه ترسیم شده بازار است و اسامی اکثر نقاط بازار بزرگ شهر از قبیل تیمچه ها و کاروانسراها و غیره به ترتیب نمرات آورده شده است.

در این نقشه محلات از زیر محلات تفکیک نشده و اکثر اطلاعات در این نقشه حول نمایش دروازه، گذرها، رودخانه، پل، باغ، میدان، مرکز محلات، بازار، خلیفه گری، کارخانه ها، قبرستان ها و ارگ حکومتی می باشند. در این نقشه، عرض کوچه ها و خیابان ها به هیچ وجه قابل استناد نیست. خطوط زیادی هم به صورت مبهم و نیمه کاره رها شده است و یا با ترسیم ضعیف، اتصال خطوط از هم عبور کرده اند.

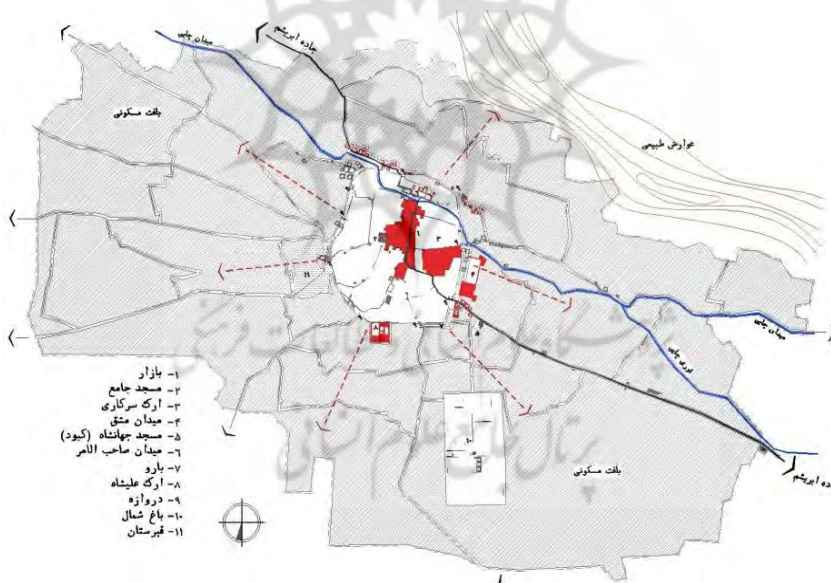
بررسی های فوق حاکی از آن می باشند که در این دوره، شهر از لحاظ ابعاد خیلی بزرگتر نشده ولی تغییرات معماری از جمله ورود فضاهای مدرن و تاکید بر فضاهای تجاری و بازار تبریز اتفاق افتاده است.

جمع بندی و نتیجه گیری

همانگونه که بررسیهای اولیه به سه دوره تقسیم بندی شدند در این قسمت نتایج را نیز می توان در قالب سه قسمت اصلی دسته بندی نمود.

۱. ساختار فضائی شهر تبریز در دوره اول: بر اساس اطلاعات بدست آمده از تحلیل نقشه ها بافت مسکونی در این دوره محدود به حصار نجف قلی خانی بوده و شهر به طور واضح بوسیله بارو و خنق اطرافش از روستاهای اطراف جدا شده است. شهر تبریز در این دوره، در عین حفظ انسجام خود، میزان و نوع حرکتها، فعالیتها، کنترل و نظارت امنیتی را زیر نظامی مدون، تعریف و هدایت می نمود. پراکندگی کاربری های مختلف در سطح شهر نیز از این نظام تبعیت می نمود و در ادامه به تقویت آن کمک می کرد. (شکل ۶)

۲. ساختار فضائی شهر تبریز در دوره دوم: شهر تبریز در این دوره، بزرگتر شده، برج و باروها تخریب شده، تعداد محلات بیشتر شده به واسطه انواع معابر اصلی، فرعی، بن بست و کوچه باغ، به بخشهای عمومی، نیمه عمومی، خصوصی و نیمه خصوصی تقسیم می شود. به دلیل قرارگیری تقریبی هسته اصلی شهر در مرکز هندسی آن، شاهد این نوع از نظام گسترش در بافت تبریز هستیم که وحدت و انسجام کل شهر را تضمین می نمود. یکی از ویژگیهای گسترش بافت تبریز، تبعیت از الگوی سلسله مراتبی است که بر مبنای سیر تقسیم بندی شهر از عمومی به خصوصی صورت گرفته بود. نقشه های دوره دوم بیشترین اشتراک را از نظر نمایش بناها و عناصر شهری دارند. به طوری که در هر دو علیرغم متفاوت بودن کارکرد نقشه ها و ترسیمشان، عناصر پل، دروازه، گذر، میدان، مرکز محلات، بازار، قبرستان، رودخانه، باغ و ... دیده می شوند. (شکل ۶)

شکل ۶: باروی نجف قلی خانی و تبریز اوایل قاجار در سال ۱۱۹۴ ه.ق و گستردگی آن تا اواخر قاجار در سال ۱۳۲۶ ه.ق به همراه عناصر مهم معماری و شهری براساس نقشه دارالسلطنه قاجاری به سال ۱۲۹۷ ه.ق

۳. ساختار فضائی شهر تبریز در دوره سوم: در این دوره، شهر از لحاظ ابعاد خیلی بزرگتر نشده ولی تغییرات معماری از جمله ورود فضاهای مدرن و تاکید بر فضاهای تجاری و بازار تبریز اتفاق افتاده است. همچنین قسمت های زیادی در جنوب شرق تبریز به نقشه قبلی اضافه شده است.

۵. منابع و ماخذ:

۱. ادیب الملک، عبدالعلی (۱۳۴۹)، **دافع الغرور**، به کوشش ایرج افشار، تهران، چاپخانه بهمن.
۲. ارنولد ویلسون (۱۳۶۳)، **سفرنامه ویلسون**، ترجمه حسین سعادت نوری، انتشارات بابک.
۳. اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۰۶)، **المآثر و الآثار**، به کوشش ایرج افشار، تهران.
۴. آگوست بن تان (۱۳۵۴)، **سفرنامه بن تان**، ترجمه منصوره اتحادیه، تهران، نشر سپهر.
۵. بلیان اصل، لیدا (۱۳۸۶)، **بررسی عوامل تاثیرگذار در سازماندهی فضایی عناصر معماری و شهری تبریز با تاکید بر نقشه دارالسلطنه قراجه داغی ۵۱۲۹۷ق**، طرح پژوهشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.
۶. بلیان اصل، لیدا (۱۳۸۸)، **بررسی تأثیر راهها بر شکل گیری نظام ساختاری شهر تبریز در دوره قاجار**، نشریه جغرافیا و برنامه ریزی (دانشگاه تبریز)، سال ۱۴، شماره ۲۹، پاییز، صفحات ۳۵-۶۰.

۷. بلیان اصل، لیدا، اسلامی، غلامرضا، اعتصام، ایرج (۱۳۹۰)، نقش فضای بینابین در هویت بخشی به گستره ی فضایی بافتهای تاریخی ایران، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۰، تابستان ۱۳۹۱
۸. بهاءالدین محمد دنبلی، تاریخ دنباله، نسخه خطی، هدایی محمد حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز.
۹. جیمز موریه (۱۲۲۶ ه. ق. / ۱۸۱۱ م) (۱۳۸۶)، سفرنامه موریه، ترجمه سری ابوالقاسم، تهران، نشر توس.
۱۰. حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۵)، از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. خاماچی، بهروز (۱۳۶۸)، زمین لرزه های تبریز، نشر تبریز: ندای شمس.
۱۲. ژوبر پیرآمده (۱۳۷۴)، مسافرت در ارمنستان و ایران (سفرنامه پیرآمده)، ترجمه عیقلی اعتماد مقدم، تهران، نشر بنیاد فرهنگ ایران.
۱۳. سپهر، میرزا محمد تقی لسان الملک (۱۳۷۷)، ناسخ التواریخ، تاریخ قاجاریه، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران، انتشارات اساطیر.
۱۴. سلطان زاده، حسین (۱۳۷۶)، تبریز، خشتی استوار در معماری ایران، چاپ صهبا، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
۱۵. شمیم، علی اصغر (۱۳۴۲)، ایران در دوره قاجاریه، تهران، ابن سینا.
۱۶. صفامنش، کامران (۱۳۷۹)، شرح و تفسیر نقشه خریطه شهر تبریز در حال انقلاب به تاریخ رمضان ۱۳۲۶ ق سپتامبر ۱۹۰۸ م، نشریه فرهنگ و هنر (اثر)، شماره ۳۱ و ۳۲، بهار و تابستان.

۱۷. طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵)، **مکتب تبریز و مبانی تجدد خواهی**، ستوده، تبریز.
۱۸. فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۷۹)، **نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ قمری اسدالله خان مراغه**، مجله اثر، بهار و تابستان ۱۳۷۹ - شماره ۳۱ و ۳۲.
۱۹. فخاری تهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرز؛ بانی مسعود، امیر (۱۳۸۵)، **بازخوانی نقشه های تاریخی شهر تبریز**، چاپ ترسیم، ناشر: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، تهران.
۲۰. فلاندن، اوژن (۱۸۳۸)، **سفرنامه فلاندن**، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، انتشارات اشراقی، ۱۳۵۶.
۲۱. مادام دیولافوا (۱۳۶۱)، **سفرنامه مادام دیولافوا**، ترجمه همایون سابق، انتشارات کتاب فروشی خیام.
۲۲. محمد کاظم بن محمد تبریزی (۱۳۸۷)، **منظرالاولیاء (در مزارات تبریز و حومه)**، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۳. مهریار، محمد؛ فتح الله یف، شامیل؛ فخاری تهرانی، فرهاد؛ قدیری، فرهاد (۱۳۷۸)، **اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار**، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۴. نادر میرزا، **تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز (۱۳۰۳)**، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز: چاپ گلشن، (۱۳۷۳).
۲۵. ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵)، **نظام سیاسی و سازمان های اجتماعی ایران در عصر قاجار**، تهران، معین.

میرزا حسن زنوزی، ریاض الجنه، نسخه خطی، کتابخانه ملی تبریز

² Pirre. E. Aimilien Gaubert

³ August Benetan

⁴ Jams. Morier

⁵ Willyam Ousely

⁶ Ogen-Flandin

⁷ S. G. Willson

^A نقشه , نقشه کشیدن , ترسیم کردن

